

K některým sociálním aspektům a posunům v koncepcích postindustriální a informační společnosti

TOMÁŠ KOLOMAZNÍK**

Filozofická fakulta UK, Praha

Comments on Some Social Aspects and Advancements in Conception of the Post-Industrial and Information Society

Abstract: The aim of this article is to analyse the genesis, development and the position of the post-industrial and informational conception of society in sociological thinking in the second half of the 20th century. The author recognises the influence of information and information technologies on the development of society and reflects the social changes which were evoked by the introduction of "informatisation". The aim is to analyse the basic advancements achieved in the conception of the post-industrial and information society. It describes the deflect from the original technological optimism, towards to the realistic concept of the importance and the role of technologies in the life of society. On this analysis are based the basic features of the development of society in the 1980s and 1990s, mainly through progressive globalisation and the diffusion of information technology. An effort is made to outline the capabilities and limitations of further development of the information society. This context refers to the fact that the information society brings about not only positive turns, such as advanced technology, but also negative ones, such as structural unemployment, monopoly of power and the estrangement of the individual.

Sociologický časopis, 2000, Vol. 36 (No. 2: 221-232)

Úvod

Vývoj současné společnosti je neodmyslitelně spjat s takovými fenomény, jakými jsou informatizace a technologické inovace. Tyto procesy se staly velmi diskutovaným tématem a středem zájmu nejen ekonomů, sociologů a politologů, ale i celé široké vědecké veřejnosti, neboť mají nesporný vliv na řadu sfér společnosti a podstatným způsobem ovlivňují život člověka.

Jednou z významných teoretických reflexí uvedených procesů jsou bezpochyby koncepte postindustriální a informační společnosti, které se snaží odhalit základní rysy společenského vývoje v souvislosti s technologickými inovacemi a nástupem informatizace. Cílem tohoto příspěvku je poukázat na vznik, vývoj a místo koncepcí postindustriální a informační společnosti v sociologickém myšlení a zároveň analyzovat základní posuny, ke kterým v nich došlo v období od 60. let až po současnost. Především nám půjde o to analyzovat hlavní rysy pojetí technologických inovací a informatizace a jejich vlivu na společnost v uvedených koncepcích. Spolu s tím se také zaměříme na analýzu pojetí vztahu člověka, techniky a sociálních dopadů informatizace na společnost.

*) Autor děkuje za cenné připomínky PhDr. Olegu Sušovi.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Tomáš Kolomazník, katedra sociologie Filozofické fakulty UK, nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1.

Je zřejmé, že jednotlivé teoretické přístupy prošly různými historickými obdobími, v průběhu kterých došlo k jejich určité vnitřní revizi, ke změně postojů k daným společenským jevům a dalšímu rozvoji teoretické reflexe. Z tohoto důvodu si také v krátkém historickém „exkursu“ nastíníme základní posuny, ke kterým došlo v uvedených koncepcích, a to především v pojetí úlohy moderních technologií a informací v životě společnosti a člověka, v přístupu ke změnám, jež tyto technologie spolu s nárůstem informací ve společnosti vyvolaly a v neposlední řadě si všimneme i změn v analýzách dalšího rozvoje společnosti založené na informacích.

Procesy související s informatizací lze považovat bezesporu za významné, což dokládá intenzita zájmu různých skupin o jejich zkoumání a interpretaci. Nelze však opomenout fakt, že se jedná o velmi složitý a vnitřně bohatě strukturovaný předmět zkoumání, který zasahuje do řady sfér společnosti. Je proto velmi obtížné ho postihnout komplexně, a tím tak podat vyčerpávající výklad dané problematiky. Z tohoto důvodu se v tomto příspěvku zaměříme pouze na některé hlavní koncepce a ústřední problémy týkající se uvedené problematiky.

A) Vznik, vývoj a místo koncepcí postindustriální a informační společnosti v sociologickém myšlení

Pojem postindustriální společnost začal být používán pro označení fáze vývoje, do které se dostala „západní společnost“ v šedesátých a zejména v sedmdesátých letech tohoto století. V této souvislosti se začínají rozpracovávat nám již známé teorie postindustriální společnosti (A. Touraine, D. Bell), technetronní společnost (Z. Brzezinski) a teorie informační společnosti (Y. Masuda). Přes rozdílnost názvů můžeme říci, že společným jmenovatelem těchto teorií a koncepcí jsou technologické inovace především v oblasti výpočetní techniky a komunikačních prostředků a analýza jejich vlivu na člověka a společnost.

Základní rysy této společnosti charakterizuje například Daniel Bell ve své dnes již klasické práci *The Coming of Post-Industrial Society* (1973). Jeho práce reflektuje některé změny ve společnosti, kterými prošla v období šedesátých a začátkem sedmdesátých let v souvislosti s nástupem vědecko-technické revoluce a jejími dopady na oblast ekonomiky, politiky i způsobu života. Postindustriální společnost se podle něj oproti jiným společnostem vyznačuje především „...větší humánností a otevřenějším přístupem k informacím. Nese v sobě zejména následující znaky: (1) v ekonomické oblasti dochází k přesunu od výroby zboží do produkce v oblasti služeb; (2) ve společnosti z profesionálního hlediska významově převažují technici a vědci; (3) teoretické vědění se stává zdrojem inovací a orientací vnitřní politiky; (4) hlavní úlohu ve společnosti hraje věda, na jejím základě by se mělo s postupným vývojem vytvořit technologické řízení.“ [Bell 1973: 14]

Podle D. Bella, „narození“ postindustriální společnosti bylo v období 1945-50. V tomto období se v těsné spojitosti, především s rozvojem nukleární energie, konstitoval kvalitativně nový vztah mezi vědeckými institucemi a vládou. V uvedené době byly položeny základy tzv. technokratického věku, jehož základními atributy se staly racionalita, plánování a prognózování. Bell definuje technokracii jako politický systém, ve kterém hrají dominantní úlohu vědci a technici, zatímco v preindustriální společnosti dominovali vlastníci půdy a vojáci a v industriální společnosti zaměstnanci v průmyslu [ibid.: 348-359].

Bell se ve své práci snaží postihnout základní rysy přeměn uvnitř společnosti, které byly zapříčiněny rozvojem vědy a techniky, a to zejména po 2. světové válce. Jde mu především o to, odhalit ty fenomény v životě společnosti, jakými jsou technologické inovace, a v této souvislosti poukázat na jejich významnou roli, kterou začínají hrát ve společnosti.

Dalším významným představitelem zabývajícím se vlivem technologických inovací na společnost je Alvin Toffler, který na příchozí změny upozornil již ve své práci *Future Shock* (1970), na kterou později navázal dalšími dvěma publikacemi *Third Wave* (1980) a *Powershift* (1990) zabývajících se problematikou vlivu technologií na společnost. Svoji první práci dokončil v období velkého technologického „boomu“ ve Spojených státech, který byl způsoben nástupem moderních telekomunikačních technologií, jež významnou měrou začaly měnit nejen vnitřní prostředí organizací a institucí, ale i celou společnost. Ve své práci *Future Shock* Toffler analyzoval příčiny uvedených změn a snažil se dát odpověď na další trendy rozvoje společnosti. Poukázal zejména na skutečnost, že lidé budou akcelerací změn a rozsáhlými možnostmi nových technologií dezorientováni. V roce 1970, kdy kniha vyšla, způsobila velký rozruch, začalo se hovořit o konci industriální společnosti a dílo se stalo jakousi charakteristikou obecné krize industrialismu.

Základní struktury „příchozí společnosti“ se snažil nastínit ve své další práci *Third Wave*, kde hovoří o tzv. „třetí vlně“ vývoje společnosti. Podle Tofflera první vývojovou vlnu můžeme datovat přibližně okolo 10 000 př. n. l., kdy lidstvo přešlo od kočovného způsobu života k usedlému zemědělství, lidé se začali shlukovat ve vesnicích a hlavním nástrojem produkce se stala půda. Druhou vlnu spojuje s průmyslovou revolucí, s nástupem strojů, masové výroby, budováním komunikačních prostředků a migrací lidí do měst; „třetí vlna“ je pak asociována se současným nástupem informatizace a komputertizace. Podle Tofflera dnes již není hlavním faktorem produktivity práce kapitál nebo materiální produkty, ale vědění v podobě informací. Společnost vstoupila do období tzv. „super symbolické ekonomiky“, kde dochází k odklonu od masové produkce k produkci vysoce kvalitního zboží mnoha druhů. Zatímco měřítkem produktivity společnosti „druhé vlny“ byly takové hodnoty jako suroviny, práce, kapitál, tak ve společnosti „třetí vlny“ vystupují do popředí informace, data a symboly. Dochází ke změnám ve vzdělání a v přípravě lidí, k odklonu od byrokratických organizací charakteristických pro druhou vlnu k tzv. „adhokratickým“¹ organizacím a k rychlému nárůstu inovací ve všech odvětvích. Páteří infrastruktury ekonomiky období třetí vlny se stává „informační dálnice“. Podle Tofflera tyto změny začaly přibližně v polovině sedmdesátých let a pokračovaly v letech osmdesátých [Toffler a Toffler 1994: 41–48].

Tofflerovo dílo je velmi obsáhlé a vychází především z analýzy bohatého empirického materiálu. Přestože Toffler ve svých zejména prvotních vizích zachází příliš daleko, neboť technologické inovace chápe jako ústřední nástroj přeměny a vnitřní reformy společnosti, je možné říci, že velmi výstižně poukázal na procesy uvnitř společnosti, které byly vyvolány technologickými změnami a na roli, kterou věda a technika sehrává v životě člověka.

¹) „adhokratická“ organizace je takový typ organizace, jejíž struktura je tvořena týmy pracovníků, které se podílejí na plnění jednotlivých úkolů. Struktura takového týmu je determinována nároky, jaké si klade vyřešení zadaného úkolu. Po splnění přiděleného úkolu se tyto týmy rozpustí a jejich členové přecházejí do dalších nově vytvořených týmů řešících nové úkoly.

K dalším významným představitelům koncepcí postindustriální společnosti nepochybně patří Zbigniew Brzezinski, který pro charakteristiku zmiňovaného období používá termín „technetronní“ věk. Ve své práci *Mezi dvěma věky. Úloha Ameriky v technetronní éře* [Brzezinski 1970: 9-14] definoval hlavní znaky společnosti založené na nových technologiích takto:

1. Dochází k přesunům pracovních sil ze zemědělství a z průmyslu do oblasti služeb, která se stává nejvýznamnější.
2. Přesun od materiálních problémů lidí k problémům psychologickým (volný čas, cestování). Společnost již nesužují klasické problémy, jako je nezaměstnanost a boj o minimální mzdu.
3. Dochází k zásadním změnám v oblasti vzdělání. Z důvodu rychlého nárůstu poznatků, přestává být vzdělání jednorázovým aktem, ale stává se dlouhodobým procesem. Ve své podstatě není ničím limitováno a je téměř přístupné všem s minimálními předpoklady.
4. Znalosti a vědění se stávají nástrojem moci.
5. Důležitou úlohu hrají univerzity jako tzv. „továrny vědomostí“. Jsou zdrojem politického plánování a inovací.
6. Sociální konflikty jsou řešeny pragmaticky. Vzniká větší možnost redukovat sociální konflikty, ideologie již nehraje tak důležitou úlohu.
7. Nová společnost dává stejné šance mužům i ženám, a to v řadě oblastí. Emancipace žen v politice.
8. Věda se postupně přizpůsobuje životu lidí.
9. Dochází k rozvoji masových sdělovacích prostředků a k jejich globálnímu rozměru a dosahu.
10. Prohlašuje se depersonalizace moci. Zvyšuje se závislost mezi státními institucemi a vědeckými institucemi.

Uvedené změny byly podle Brzezinského podmíněny nástupem technologické revoluce, kdy v jejím centru již není orientace na masovou výrobu, ale jedná se o obrat především k technologiím a vzdělání.

Významným momentem v Brzezinského úvahách je upozornění na některé sociální problémy, které uvedená společnost s sebou přináší. Jedním z nich je vytvoření tzv. „globálního gheta“, jehož vznik může být zapříčiněn nerovnoměrným technologickým vývojem v různých částech světa. „Obětí“ technetronní revoluce se mohou stát především země „třetího světa“. Tyto země ve většině případů neprošly ještě industriální fází vývoje. Díky uvedeným změnám mohou být tak psychologicky frustrovány a deprimovány a může dojít k velkým rozdílům v porovnání se zeměmi, které již vstoupily do technetronní fáze vývoje. Jedná se zejména o oblast vzdělání, kdy především země „třetího světa“ trpí nedostatkem vzdělání a z tohoto důvodu dochází k migraci lidí z těchto oblastí do vyspělých zemí. To však platí i pro americkou společnost, kde podle Brzezinského dochází a bude stále docházet k rozdílům mezi obyvateli, a to zejména ve vzdělání a připravenosti adaptovat se na nové podmínky [ibid.: 44-46].

Brzezinského kniha nepředstavuje pouze futurologickou vizi společenského vývoje, ale je i kritickou sociální analýzou „tehdejší západní“, zejména americké společnosti.

Brzezinski si kromě jiného všímá i sociálních dopadů informatizace na společnost, především v oblasti sociální struktury společnosti, vzdělání a politiky.

Dalším představitelem, který se rovněž významnou měrou ve svých přístupech dotýká problematiky postindustriální společnosti je Michael Crozier, který rovněž věnuje pozornost změnám přicházejícím v souvislosti s novými technologiemi na počátku sedmdesátých let.

Podle Croziera se technologické inovace týkají zejména následujících třech problémových okruhů:

Za prvé, se problém inovací týká vnitřního chodu organizací, a to zejména vyřešení otázek, do jaké míry se podaří prosadit nová pravidla a nové postupy vyvolané novými technologiemi. Podle něj vystupuje do popředí významnou měrou socio-kulturní faktor, tj. do jaké míry jsou tyto změny únosné pro jedince. Za druhé, vystupuje do popředí otázka adaptace individua na nové prostředí, zejména problémy týkající se změny kvalifikace lidí. V této souvislosti bude nutné překonat bariéry vyvolané zmiňovanými procesy. Za třetí, významnou úlohu budou podle Croziera ve společnosti plnit intelektuálové a vědci. Ve velké míře budou dominovat činnosti a aktivity spojené s touto skupinou, které budou mít rozhodující vliv na její rozvoj [Crozier 1970: 57-63].

Crozier stejně tak jako Brzezinski poukazuje na některé sociální aspekty vlivu nových technologií na společnost. Více si všímá úlohy lidského potenciálu v tomto procesu.

S podobným přístupem se můžeme setkat dále například u J. Naisbitta v jeho *Mezergatrendech pro 80. leta*. Naisbitt rovněž reflektuje nástup informačních technologií a přechod od průmyslové k informační společnosti má podle něj následující rysy: „...je to ekonomická realita, ne intelektuální abstrakce, tempo sociální změny zrychluje pokrok v informační a komunikační technice, nové technologie jsou nejprve uplatněny v průmyslové výrobě a pak vytvářejí nové produkty, procesy, a konečně technika informační éry není absolutní – rozvíjí se, nebo ztroskotá podle principu high tech/high touch.“ [Naisbitt 1982: 45]

Naisbitt, stejně tak jako ostatní představitelé koncepcí postindustriální společnosti, vidí v nových technologiích rozhodující princip rozvoje společnosti.

Pokud bychom přistoupili k analýze termínu „informační společnost“ nebo „informační ekonomika“, můžeme říci, že se jedná o pojmy sloužící k označení různých fenoménů. Na jedné straně jde o určité snahy postihnout již zmíněné technologické změny a na straně druhé tyto termíny slouží k označení další fáze vývoje společnosti nesoucí v sobě znaky postindustriální společnosti. Někteří autoři hovoří o tom, že označení postindustriální společnost bývá spojováno spíše se společností americkou a západoevropskou, zatímco označení informační společnost je spojeno spíše se společností japonskou. Podle tohoto přístupu je pak termín „informační společnost“ používán k označení tzv. druhého stadia postindustriální společnosti [Miles a Robins 1992: 5-7].

V podstatě je však možné říci, že oba dva termíny označují obdobný typ společnosti, termín „informační společnost“ se začal frekventovaněji používat v osmdesátých letech zejména s intenzivním rozvojem výpočetní techniky a jejím zaváděním téměř do všech sfér společnosti.

Pro rozvoj společnosti v sedmdesátých, a zejména v osmdesátých letech měly význam dva hlavní faktory. Jednak nárůst pracovních sil v informačním sektoru a globalizace informačních technologií. Pro postindustriální chápání bylo klíčovým momentem růst významu třetího sektoru služeb. Ovšem tento sektor byl v postindustriálních teoriích

podle soudobých kritiků příliš „homogenizován“ a nebyla věnována pozornost jeho vnitřním rozporům. V této době (myslí se tím osmdesátá léta) postupně došlo k určité stagnaci a poklesu tzv. spotřebitelských služeb (veřejná doprava apod.) na straně jedné a na straně druhé, došlo k růstu služeb, které inklinovaly spíše k produkci (reklama, konzultační a poradenská činnost apod.). Znamená to, že i v tomto třetím sektoru došlo k určitým posunům, na jedné straně doznaly na významu tzv. tradiční služby a na straně druhé vzrostl význam služeb, které jsou založeny hlavně na informacích. Přístupy k informační společnosti osmdesátých, a zejména pak devadesátých let si dále všimají dalšího zdokonalování techniky a její stále se zvyšující kvality. Společnost v tomto období s sebou nesla řadu rysů společnosti postindustriální, které dále rozvíjela „ruku v ruce“ s rozvojem komunikačních technologií a výpočetní techniky.

Tyto změny měly vliv na strukturu ekonomiky a přinesly řadu nových jevů. Jedním z nich byly změny v zaměstnanecké struktuře společnosti, kdy se předpokládalo, že nově vznikající tzv. čtvrtý – informační sektor vytvoří pracovní místa pro lidi, kteří je ztratili vlivem technologických inovací jak v průmyslu, tak i ve službách. Ovšem tyto předpovědi se nevyplnily, neboť nově vznikající pracovní místa v informačním sektoru podstatnou měrou eliminovala místa v sektorech jiných. Například v USA byly v průběhu 80. let vytvořeny 3 milióny pracovních míst v informačním sektoru, ale na druhé straně díky novým technologiím došlo k „úspoře“ 25 milionů pracovních míst v sektorech ostatních. Předpoklady o přesunech lidí z oblasti výroby a služeb do čtvrtého sektoru se nevyplnily v té míře, jak je jednotliví teoretici předpokládali, a naopak došlo k jevům, které se neočekávaly. Nově vzniklý informační sektor nejenže nevytvořil dostatečný počet míst, ale díky novým technologiím došlo i k úsporám v sektorech ostatních. Řada lidí tak přišla o práci nebo byla nucena pracovat na zkrácený úvazek apod. [Castells 1991: 21].

Pokud bychom se dívali na rozvoj informační společnosti z pohledu nárůstu významu informačního sektoru, je možné říci, že určitý primát v této oblasti získala v osmdesátých letech společnost japonská. V Japonsku došlo v tomto období k dynamickému rozvoji především v oblasti robotizace a automatizace výroby. Do popředí se dostaly počítačově řízené výrobní komplexy. Z tohoto důvodu se japonský přístup k informační společnosti jeví poněkud odlišně, než je tomu u amerických nebo západoevropských autorů, neboť transformace se tak stala více než přirozeným společenským přechodem, spíše politickým programem. Japonská koncepce informační společnosti je sice ve své podstatě v řadě momentů shodná s koncepcemi postindustriální společnosti, ale proces informatizace je zde aplikován i na ostatní sféry společnosti více, než tomu bylo v přístupech D. Bella nebo Z. Brzezinského. Informatizace se tak stává v Japonsku v této době i politickou alternativou společenského rozvoje, kdy koncepce informační společnosti se stala národním cílem, kterého mělo být dosaženo v roce 2000. Tuto strategii vypracovala v roce 1972 nezisková organizace Japan Computer Usage Development Institute. Ve své podstatě se jednalo o strategii vývoje japonské společnosti v souvislosti s nástupem informačních technologií. Podle Y. Masudy je informační společnost novým typem společnosti pro budoucnost, kdy nové technologie budou determinovat okolní prostředí. Charakteristické znaky této společnosti lze na základě historické analogie předpovědět z industriální společnosti. Hlavními znaky této nové společnosti podle Masudy měly být:

- technologický vývoj společnosti bude určován „informačními technologiemi“;
- extrémní nárůst informačních produktů a technologií založených na vědění způsobí „informační revoluci“;

- vznik nových sociálních symbolů; veřejná infrastruktura bude tvořena počítačovou základnou;
- neomezenost hranic společnosti;
- rozbití tradičních byrokratických struktur a vytvoření „matricového modelu“ řízení;
- lokální komunity lidské pospolitosti budou nahrazeny informačními komunitami, ve kterých budou provozovány veškeré sociální aktivity; tyto komunity budou odrážet vysoký stupeň autonomizace;
- v souvislosti s novou infrastrukturou společnosti hovoří o participační demokracii, kdy každý, kdo bude napojen na síti, bude moci zasahovat do řízení společnosti;
- nová společnost přinese krizi kontrolních mechanismů a do popředí vystoupí takové kategorie, jako je sebedisciplína a sebekontrola individua, které budou ve vzájemné harmonii.

Takovýto model měl podle Masudy začít fungovat v roce 2000, kdy každý člen společnosti by byl schopen se napojit na síť a komunikovat tímto způsobem [Masuda 1980: 29–33]. Uvedená optimistická předpověď však nebyla v plné míře naplněna, i když japonská společnost v této oblasti dosáhla značných úspěchů. Masudovu koncepci můžeme pojímat spíše jako futurologickou vizi než vědeckou predikci, poněvadž neúnosné se staly především enormní finanční náklady na vybudování „informační infrastruktury“.

Na základě charakteristiky uvedených přístupů k vývoji společnosti v sedmdesátých a osmdesátých letech můžeme říci, že se jednalo spíše o optimistické koncepce, které se snažily postihnout její základní změny a předpovědět další vývoj a fungování, a to především na bázi technologických inovací. Ústředním motivem těchto přístupů byla rozhodující role techniky v životě společnosti. Technologická revoluce byla více méně ztotožňována se společenským progresem. Samotný nástup nových technologií byl považován za zlom v každodenním životě, který odstraní řadu problémů jak ekonomických, tak i sociálních a stane se nástrojem odbourání centralizované moci a povede k větší svobodě a otevře další možnosti pro rozvoj individua. Uvedené koncepce však nedocenily význam některých sociálních faktorů uvedených změn. Zavedením moderních technologií došlo k přesunu mocenského vlivu do rukou těch, kteří disponovali a disponují těmito technologiemi a byla vytvořena forma nového monopolu – monopolu na informace. Koncepce rovněž nereflektovaly významné sociální problémy například v oblasti zaměstnanosti, kdy vlivem moderních technologií došlo k „úsporám“ pracovních míst a kdy řada pracovníků se ocitla bez zaměstnání nebo musela přijmout práci na částečný úvazek či práci méně kvalifikovanou.

B) Kritika a základní posuny v koncepci postindustriální a informační společnosti

Koncepce postindustriální a informační společnosti se setkaly i s řadou kritických ohlasů především v souvislosti s „přeceňováním“ role techniky a technologických inovací ve společnosti.

Například podle J. O'Toola není technika hnací silou dějin, která by působila nezávisle na lidské vůli. Sama o sobě nová technika hierarchickou strukturu moci nezničí. Může ji však zničit, jestliže se lidé rozhodnou ji k tomu využít. Možnosti nové informační techniky jsou prakticky neomezené, nicméně je tu jisté memento: technika může změnit všechno kromě lidské povahy. A jedním z rysů lidské povahy je větší zájem o vlastní moc než správné chování. Zatím podle O'Toola nikdo nedokázal z rovnice produktivity vy-

loučit člověka. Na vrcholu je rozhodující úroveň vedení bez ohledu na výši investic do techniky a na opačném konci posloupnosti se pracovníci mohou dopouštět chyb i v „plně automatizovaných“ postupech a jejich iniciativa je klíčem k vysoké produktivitě, a to i v plně automatizovaných továrnách. A dokonce i zaměstnavatel, který investoval do nejmodernější informační techniky, je stále závislý na pracovním úsilí svých zaměstnanců od shora dolů. Z dlouhodobého hlediska nemá naději na úspěch podnik, který nezajistí svým zaměstnancům nejproduktivnější možné nástroje. Samy nástroje, jakkoliv dokonalé, však nejsou zárukou vysoké produktivity. Otázkou není zda, ale jak nová informační technika změní způsob našeho života [O'Toole 1993].

Z tohoto důvodu se v průběhu osmdesátých let začínají čím dál tím více objevovat teorie, které jsou poněkud „realističtější“ a „kritičtější“ k futurologicko-optimistickým koncepcím. Jednou s výrazných představitelů těchto přístupů je S. Zuboffová, která si ve své práci *In the Age of the Smart Machine* všímá otázek perspektivy práce a moci v „ekonomice informací“, především problematiky moderní techniky a struktury byrokratické moci, kdy dochází k markantnímu rozporu mezi dynamičností rozvoje technologií a mocenskou strukturou uvnitř organizace. Na základě jednotlivých případových studií dochází jejich autorka k názoru, že pro optimální fungování organizace (ale i celé společnosti) je důležitý přístup k informacím. Z této skutečnosti vyplývá, že ani sebelepší technologické vybavení nebude fungovat bez toho, aniž se změní vnitřní politika směrem k práci s informacemi. V konečném důsledku to znamená, že když odepru lidem přístup ke klíčovým informacím, tak moderní technologie přestává být efektivní [Berg 1998].

Jestliže koncepce postindustriální a informační společnosti 70. a 80. let se zaměřovaly především na progresivní roli techniky a technologických inovací ve společnosti, tak přístupy na přelomu 80. a 90. let si začínají stále více všímát dopadů (pozitivních i negativních) informatizace a technologických inovací na společnost a role, kterou v tomto procesu sehrává člověk. Především poukazují na enormní nárůst informací a obtížnou orientaci v jejich stále rostoucím množství. Všimají si rovněž nerovnoměrného přístupu k informacím a vytváření tzv. informačního gheta.

Tuto situaci vystihl například J. Naisbitt ve své práci *Megatrendy 2000*, kdy konstatoval: „Utápíme se v informacích, ale nemůžeme se nasytit vědomostmi, napsali jsme v *Megatrendech*. Neuplynulo ani deset let, a množství informací se ještě zvýšilo. Když si obrovské množství údajů, se kterými se ustavičně střetáváte, neuspořádáte do jisté struktury, jak je nedáte do souvislosti, pravděpodobně vám půjdou jedním uchem dovnitř druhým ven.“ [Naisbitt a Aburdenová 1992: 12-13]. „Nejvzrušenější zvraty ve 21. století se uskuteční ne zásluhou techniky, ale zásluhou co nejširší představy o tom, co znamená být člověkem. Dochází ke globalizaci ekonomiky, role národní ekonomiky je stále menší, vytváří se jednotná světová informační síť a mezinárodní informační systém, roste úloha mezinárodních finančních služeb. Tyto skutečnosti se v konečném důsledku odrážejí do tzv. globálního životního stylu, který je tvořen obchodem, cestováním a televizí. Nové technologie budou mít za následek úpadek měst, neboť lidé se díky těmto technologiím budou moci kamkoliv stěhovat, neboť z jakéhokoli místa se můžete napojit pomocí mobilního telefonu nebo faxu. Díky tomu vzniknou i nová tzv. elektronická centra. Lidé nebudou muset chodit do kanceláří, ale budou moci pracovat doma. Bude se jednat především o programátory, obchodníky, malíře, spisovatele umělce apod.“ Pro ilustraci Naisbitt uvádí, že v roce 1989 bylo v USA 14,6 mil. tzv. domácích podniků. Podle něj bude v roce 2000 tzv. globální město charakteristické ne svojí velikostí, ale svojí inteligencí. Podle Naisbitta „...21. století bude triumfem jednotlivce, který bude ohodnocen

hlavně za inteligenci a tvořivost. Z tohoto důvodu ve společnosti přibývá nové zodpovědnosti, odměňovat iniciativu jednotlivce.“ [ibid.: 258-261]

Některých úskalí informatizace si všímá také Albert Gore (současný viceprezident USA). Člověk je podle něj stále více závislý na informacích, kterých je nepřeborné množství a je velmi těžké se v nich orientovat. Nové informační techniky mění nás samotné, čím více informací člověk má, tím více vnímá svět zprostředkovaně. Nová technika nám zkresluje svět takový, jaký je. Lidé jsou schopni vyprodukovat velké množství informací, ale je velmi složité se v nich orientovat. Podle něj je nutné najít nový způsob zpracovávání informací. Gore poukazuje také na krizi současné vzdělanosti, kdy se v dnešní době spíše generují nové informace, než aby se uchovávala stará fakta [Gore 1994: 181-184].

Významným kritikem informační společnosti je M. Crozier, který v souvislosti s velkým nárůstem informací hovoří o zablokované společnosti a o zablokované administrativě. Zablokovaná administrativa se vyznačuje metodou rozhodování, která je založena na špatné komunikaci. Podle Croziera lze zjednodušeně představit hierarchickou strukturu organizace v podobě tří nad sebou umístěných vrstev: vrstvy zaměstnanců, vrstvy podřízených kádrů a vrstvy řídicích pracovníků. Komunikace je mezi nimi zablokována takto: Řídicí pracovníci jsou závislí na informacích, které jim poskytují střední kádry. Tito podřízení je ovšem ve svých zprávách klamou, protože při celkovém nedostatku zdrojů, který je pro chod všech správních organizací typický, mají přirozený zájem zajistit co nejvíce zdrojů právě pro své oddělení. Řídicí pracovníci dobře tuší, že nejsou schopni přinutit své podřízené k poskytování pravdivějších informací. Proto rozhodují tak, aby z jejich rozhodnutí vyplynulo co nejnižší riziko v případě, že jejich podklady byly skutečně mylné.

Podle Croziera všichni zúčastnění preferují zablokovanost, aby nemuseli nést riziko a odpovědnost. Vzniká tím tzv. model institucionalizované nekomunikace. Veškeré oběžníky, statistiky a hlášení slouží podle něj víc na ochranu úředníka než pro informaci druhých. Tyto skutečnosti začínají být stále markantní, a to zejména s technologickým pokrokem. Analogické procesy lze sledovat i ve společnosti [Crozier 1970: 162-163].

Stejně tak i P. Drucker [1995: 231-233] charakterizuje společnost konce 80. let jako společnost, kde se těžiště přesunuje k pracovníkům disponujícím znalostmi, kdy hlavním impulsem rozvoje soudobé společnosti se staly informace a biologie. Přesto však nelze soudobý vývoj omezovat pouze na „progresivní technologie“. Zahrnuje rovným dílem i oblasti „středně“ a „málo“ technologicky náročné, jakožto i oblasti technologicky „nenáročné“. Další důležitý sociální dopad informací je rovněž dobře viditelný a hodně se o něm diskutuje: jde o dopad na národní stát, a zejména na onu hypertrofii národního státu, typickou pro dvacáté století, na totalitní režimy. Podle Druckera se informace stávají „transnárodními“, získávají stále velký vliv na utváření tzv. transnárodních společenstev, jako je například světová ekonomika. Dále, stejně jako Naisbitt, hovoří Drucker o transformaci měst způsobené vlivem informací a nových technologií. Vzhledem k tomu, že jsou dostupné takové technologické prostředky, které jsou schopné distribuovat informace mimo tradiční instituce, lidé budou pracovat více doma než docházet do zaměstnání, tak se město místo pracovního centra možná stane spíše centrem informačním, místem, odkud se informace – zprávy, data, hudba – budou rozšiřovat do všech stran.

Dalším významným problémem spojeným s informatizací je otázka moci, které věnuje významnou pozornost například Alvin Toffler ve své práci *Powershift*, kde se zabývá analýzou základních mocenských posunů, které byly a jsou zapříčiněny nástupem

informatizace. Klade si za cíl analyzovat moc, její tvorbu a kontrolní mechanismy ve spojení s informační érou v oblasti ekonomiky, politiky a globálních vztahů. Současnou epochu chápe jako období, ve kterém díky informatizaci dochází k přesunu moci, a to ve všech sférách společnosti. Podle Tofflera bude vývoj společnosti ve 21. století charakterizován následujícími znaky:

- rychlost fungování nových systémů je závislá na proměně dat, informací a vědění;
- konec masové produkce;
- symbolické vědění nahrazuje tradiční formy bohatství (práci, materiální zdroje apod.);
- konec klasických podob peněz – budou nahrazeny elektronickými penězi;
- válka o kontrolu informací a standardů;
- reorganizace firem, význam malých firem;
- velká intenzita komunikace mezi malými firmami;
- výrobním nástrojem se stává „hlava dělníka“;
- vzrůstající úloha inovátorů ve společnosti;
- tvorba bohatství v rychlém procesu;
- úzké spojení výrobce a zákazníka;
- tento proces je jak lokální, tak i globální.

V politické oblasti byla podle Tofflera v období masové demokracie koncentrace moci v rovině každého národa. Nyní dochází na jedné straně k politické decentralizaci, ale na straně druhé k pokusu o přesun moci do super nadnárodních institucí. Vzniká tu rozpor mezi lokálním-regionálním-národním-globálním. Každá úroveň si chrání svojí identitu [Toffler 1991: 234-248].

Toffler se v této práci snaží odhalit některé rozpory, které s sebou informatizace přináší. Na jedné straně vidí obrovský potenciál a možnosti, které přinášejí nové technologie nejen v ekonomii, ale i v ekologii, vzdělání, kultuře, politice a jiných oblastech. Na straně druhé poukazuje na některá úskalí, která s sebou tyto skutečnosti přinášejí – otázka moci ve společnosti, její nositelé a způsob distribuce. Dochází k závěru, že moc bude mít ten, kdo bude v dané hierarchii společnosti vlastnit data. Podle něj v současné době vzniká nová forma monopolu – monopol na informace. Dále pak je nutné mít k dispozici pro kvalifikovaná rozhodnutí komplexní informace, které by neodrážely jen úzkou zájmovou oblast, ale přesahovaly by i do dalších sfér [ibid.: 132].

Závěrem je možno říci, že postindustriální, resp. informační společnosti představují dnes pouze jeden typ společnosti (západní společnosti). I když některé rysy můžeme sledovat i v jiných typech společnosti, nelze její fungování nikterak globalizovat. Na tuto skutečnost velmi výstižně poukazuje například J. Kurth [1993] „...i když se jedna země, třeba i světová velmoc, může dostat do postindustriální fáze, neplatí to pro celý svět. Svět budou nadále tvořit industriální země, fungující vedle zemí postindustriálních. Když se v řadě zemí vyvinulo industriální hospodářství, neznamenalo to, že svět překonal zemědělskou fázi. Poptávka po zemědělské produkci dále vzrostla, až na to, že byla dodávána nejefektivnějšími producenty.“

Závěr

Koncepce postindustriální, resp. informační společnosti představují významný systém názorů na vývoj a fungování společnosti ve druhé polovině dvacátého století. I přes některé kritické výtky můžeme říci, že významnou měrou přispěly k rozvoji teoretické reflexe společnosti především v souvislosti s nástupem moderních informačních technologií a telekomunikačních prostředků. Tyto koncepce se snaží poukázat na roli, jakou tyto technologie hrají a budou hrát v životě společnosti a člověka. Je nesporným faktem, že člověk se v současnosti bez těchto prostředků neobejde a že moderní prostředky mu otevírají další možnosti a perspektivy. Na druhé straně však tyto koncepce nedocenily rozporuplné jevy především v sociální oblasti, které s sebou informatizace přinesla. Týká se to zejména otázek zaměstnanosti a přesunu lidí z tradičních výrobních odvětví do informačního sektoru, kdy se nevyplnily optimistické předpovědi o vytvoření nových pracovních příležitostí v tomto sektoru. Informační sektor do jisté míry nová pracovní místa vytvořil, ale na druhé straně došlo k drastickému snížení pracovních míst v sektorech ostatních.

Ústřední otázkou dneška již není problém vstupu společnosti do „informačního věku“, neboť můžeme říci, že společnost do něj již vstoupila, ale jde především o problém jejího dalšího fungování a rozvoje v tomto období. Moderní technologie nám umožnily přístup k neomezenému množství informací, ovšem naším hlavním problémem je především otázka, jak se v tomto množství zorientovat a vybrat ty informace, které jsou pro nás důležité a které potřebujeme. Stejně tak významným aspektem „informační společnosti“ se stává otázka přístupu k informacím, tzn. jaké informace a pro koho. Je nepochybné, že přístup k informacím je stále více limitován, neboť ten kdo vlastní klíčové informace, udržuje si i moc nad různými oblastmi společnosti. V neposlední řadě je to otázka sebe-realizace člověka, tj. zda-li mu nové technologie dají dostatečný prostor pro jeho další rozvoj a neuvrhnou ho pouze do role „stereotypního manipulátora“ této nové techniky.

TOMÁŠ KOLOMAZNÍK *po absolvování Vysoké vojenské pedagogické školy v Bratislavě krátce působil ve Vojenském ústavu sociálních výzkumů. Nyní pracuje na Úřadu pro zahraniční styky při Ministerstvu obrany ČR. V současné době dokončuje externí doktorandské studium na Filozofické fakultě UK v Praze, na katedře sociologie. Tématem jeho disertační práce je Vliv informačních systémů na fungování moderních organizací. Kromě problematiky sociálních aspektů rozvoje informační společnosti se také zabývá otázkami mezinárodní bezpečnostní politiky.*

Literatura

- Bell, D. 1973. *The Coming of Post-Industrial Society*. New York: Basic Books.
- Berg, M. 1998. „The Politics of Technology: On Bringing Social Theory into Technological Design.“ *Science, Technology, and Human Values* 23: 474-481.
- Brzezinski, Z. 1970. *Between Two Ages. American's Role in the Technetronic Era*. New York: Basic Books.
- Castells, M. 1991. *High Technology, Space and Society*. Oxford: Blackwell.
- Crozier, M. 1970. *La société bloquée*. Paris: Seuil.
- Drucker, P. F. 1995. *Nové reality*. Praha: Management Press.
- Gore, A. 1994. *Země na misce vah: Ekologie a lidský duch*. Praha: Argo.
- Kurth, J. 1993. „Do postmoderního světa.“ *Spectrum* 82: 10.
- Masuda, Y. 1980. *The Information Society as Post-Industrial Society*. Tokyo: Institute for Information Society.

- Miles, I., K. Robins 1992. *Understanding Information. Business, technology and Geography*. London: Blackwell.
- Naisbitt, J. 1982. *Megatrends: The New Directions Transforming Our Lives*. New York: Warner Books.
- Naisbitt, J., P. Aburdenová 1992. *Megatrendy 2000 Desať nových smerov na deväťdesiate roky*. Bratislava: Bradlo.
- O'Toole, J. 1993. „Informace a moc.“ *Spectrum* 81: 23-30.
- Toffler, A., H. Toffler 1994. *Creating a New Civilization*. Atlanta: Turner Publishing, Inc..
- Toffler, A. 1991. *Powershift*. London: Bantam Books.

sociológia

Slovak Sociological Review

Časopis Sociologického ústavu Slovenskej akadémie vied

Ročník 32, 2000, č. 2

ŠTÚDIE

Ján Sopóci: Sociálna mobilita: pojmy, teórie, hypotézy

Martin Slosiarik: Občiansky potenciál ako diferencujúci faktor rozvoja sídla

SLOVENSKÁ SOCIOLOGIA: MARTINSKÉ REFLEXIE

Róbert Roško: Sociologický Martin s odstupom desiatich rokov

Juraj Schenk: K trom aspektom sebareflexie slovenskej sociológie

INFORMÁCIE

Ladislav Macháček: Slovenská sociologická spoločnosť pri SAV na prelome tisícročia

Zuzana Kusá: Valné zhromaždenie Slovenskej sociologickej spoločnosti pri Slovenskej akadémii vied Bratislava, FF UK (26. 1. 2000)

Michal Vašečka: Niekoľko poznámok o profesionalite a etike v spoločenských vedách a sociologických výskumoch

Magdaléna Píscová: Konferencia *Veda a technika na Slovensku desať rokov po novembri 1989*

Bernardína Bodnárová: Informácia o výskumných zámeroch Medzinárodného centra pre štúdium rodiny (MŠŠR) na rok 2000

RECENZIE

P. Ondrejkovič, J. Brezák, M. Vlčková: *Sociálna patológia ako predmet pozornosti sociálnej práce, sociálnej pedagogiky a vychovávateľstva* (Gabriela Lubelcová)

H. Woleková, A. Petrášová, S. Toepler, M. L. Salamon: *Neziskový sektor na Slovensku – ekonomická analýza*; J. Hrubala, P. Handiak, V. Machalová: *Právo a neziskový sektor na Slovensku*; M. L. Salamon, K. H. Anheier a spol.: *Nástup neziskového sektoru* (Ján Sopóci)

Bill Jordan: *The New Politics of Welfare* (Nová politika blahobytu) (Erika Kvapilová)

M. O'Brein, S. Penna: *Theorising Welfare. Enlightenment and Modern Society* (Teórie blahobytu. Osvietenstvo a moderná spoločnosť) (Erika Kvapilová)